

Aybəniz Rəhimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

aybenizragimova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİNİ-QƏHRƏMANLIQ DASTANLARINDA MİFİK OBRAZLAR

Açar sözlər: *dastan, mif, əfsanə, div, pəri*

Ключевые слова: *дастан, миф, легенда, див, перу*

Key words: *dastan, myth, legend, div, peri*

Azərbaycanın qəhrəmanlıq və dini-qəhrəmanlıq dastanlarında mifik motivlər, süjetlər, obrazlar diqqəti cəlb edir. Filologiya elmləri doktoru Şamil Cəmşidov mifik motiv və obrazlarla zəngin olduğuna görə “Qəhrəmannamə” və “Xavərnəmə” dastan abidələrini mifoloji-əfsanəvi dastan adlandırmışdır. Tədqiqatçı özünün “Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi” adlı monoqrafiyasında yazır: “Qəhrəmannamə” özünün mifik xarakteri ilə şifahi xalq ədəbiyyatımızda böyük boşluğu doldurur. “Xavərnəmə” isə islam ideyası uğrunda dini-əfsanəvi hadisələrlə, kafirlərin islamiləşməsi uğrunda mübarizəni əks etdirir” (1, s.136). Mifoloji obrazlara “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, qəhrəmanlıq dastanı hesab etdiyimiz kimi, bu abidəni tam mənası ilə dini-qəhrəmanlıq dastanı kimi də nəzərdən keçirə bilərik. Əlimizə catan variantda bu əsərdə dini-qəhrəmanlıq dastanlarına məxsus ən vacib xüsusiyyətlər vardır: Abidənin qəhrəmanları təəssübkeş müsəlmandırlar, namaz qılırlar, qeyri-müsəlmanları, kafirləri düşmən hesab edirlər, onlarla savaşır, qalib gəldikləri məkanlarda kilsələri dağıdıb yerində məscidlər tikirlər. Abidədə qeyri-müsəlman məmləkətləri ilə olan sərhədlər “kafir sərhədi” adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Allah-Taalanın iki mələyinin Cəbrayıl və Əzrailin adı çəkilir. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu”nda Dəli Domrul Əzrayılla vuruşur. Dəli Domrul qılıncını sıyıb Əzrayılın üzərinə hücum etdikdə o, göyərçinə çevrilib uçur, sonra hiyləgərliklə Dəli Domrula qələbə çalır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da islam dini mifologiyasına məxsus obrazlarla bərabər, islamaqədərki obrazlarla da rastlaşırıq. Pəri və Təpəgöz belə surətlərdir. Dastanın “Basat Dəpəgözi öldürdüyü boy”unda Aruzun Qonur qoca Sarı çoban adlı çobanı təsadüfən pərilərə rast gəlir. Onlardan birini yapıncısı ilə tutub cinsi əlaqəyə girir. Pəri bundan sonra qanad açıb uçarkən çobana deyir: “Çoban, yil tamam olacaq məndə əmanətin var, gəl, al!-dedi.-Amma Oğuzun başına zaval gətürdün” (2, s.125). Bir il sonra təpəsində bir gözü olan əcaib məxluqu Pəri Oğuzla gətirir. Aruz yolda tapdığı Təpəgözü oğlu Basatla birlikdə böyüdür. Sonradan doğrudan da Oğuzun başına bəla olan, insanları yeyən Təpəgözü Basat öldürür. Atası Oğuz çobanı, anası Pəri olan Təpəgöz yarı insan, yarı mifik varlıqdır. Tədqiqatçılar bu tipli obrazların dünyanın bir sıra xalqlarının folklorunda da mövcud olduğunu göstərirlər: “İnsan qatilləri, təhlükəli varlıqlar. Təpəgöz, Polifem, Siklop, əjdaha, qırxbaşı nəhəng divlər kimi obrazlaşmışdır. Araşdırmalar dünya xalqlarının folklorunda bu tipli 200-

dən çox mifik obraz qeydə almışlar”(3,s.320). Dastan və nağıllarımızda müsbət və mənfi, insanların dostu və düşməni olan Pəri obrazları vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı pəri Oğuzla yad bir ünsürdür. Əsər anladır ki, bir oğuzun yad ünsürlə birləşməsi (dastanda çobanın pəriyə aşiq olmasından danışılır: “Amma qızın dərdindən bənizi sarardı”(2,s.123) faciəli nəticələrə səbəb ola bilər. Qədim türk dastanlarında insan oğlu ilə pəri qızının evlənməsindən, təsadüfən birləşməsindən dünyaya gələn bir sıra qəhrəmanlar vardır. Qazax dastanı olan “Edige Batır”da Edigenin atası övliya, anası isə pəri qızıdır (4, s.850). Belə evlilikdən dünyaya gələn qəhrəmanlar adətən mifik xüsusiyyətlərə, qeyri-adi gücə malik olurlar. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarını 3 qrupa bölən professor M.H.Təhmasib “Basatın Dəpəgözi öldürdüyü boy”u sayca ən az, mənşəyinə görə ən uzaq keçmişlə bağlı olan; əsatiri görüşlər, müxtəlif kultlar, bəhəddarlıq nağılları, yaxud çox qədim əfsanə-rəvayətlərlə səsləşən dastanlardan biri hesab edir (5 s.112). M.H.Təhmasibə görə dastanın qəhrəmanı Təpəgözün su ilə əlaqədar Pərinin oğlu olması, təpəsində yeganə gözü olması əsərin qədimliyinə dəlalət edir: “Bu boyda su ilə əlaqədar əsatiri antropomorfik obraz olan pərilərin iştirakı, Təpəgözün həmin pəri qızlarından biri ilə çobanın zinasından əmələ gəlməsi, özünün də məhz təpəsində tək bir gözü olması, doğulanda parıl-parıl parıldaması və.s. bu dastanın doğrudan da çox qədim əsatiri görüşlərlə səsləşdiyini aydın şəkildə göstərməkdədir” (5.s.113). Təpəgözü öldürüb Oğuzu xilas edən Basatın da bəzi qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik olması (heyvanlar içində böyüməsi, südünü əmdiyi aslanı anası hesab etməsi, at basıb qanını sorması) fikrimizcə, mif məntiqinə uyğundur. Belə çıxır ki,mifik mənşəyə, gücə malik mənfi qəhrəman Təpəgözü məhz qeyri-adi xüsusiyyətlərə, gücə malik bir müsbət qəhrəman qələbə çala bilər. Buraya, əlbəttə ki, Təpəgözlə qarşıdurmada Basatın igidlik, qəhrəmanlıqla bərabər ağıl, dərəkə, diribaşlıq nümayiş etdirməsini də əlavə etmək lazımdır.

Mifik, əfsanəvi surətlərlə zəngin olan dini-qəhrəmanlıq dastanlarımızdan biri də “Xavərnəmə”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi, bu əsərdə də bir zamanlar baş vermiş real tarixi hadisələr bədii, bir sıra hallarda əfsanələşdirilmiş, mifləşdirilmiş şəkildə əksini tapmışdır. Adından göründüyü kimi, dastanda hadisələr əsasən, Xavəran vilayətində cərəyan edir. Əsərin ikinci adı “Hekayəti-Əxzərzəmin”dir ki, bu sözün də mənası farsca “yaşıl ərazi” deməkdir. Xavərzəmin torpaqları İranın sərhədlərindən başlayır və Türküstana qədər uzanan ərazini əhatə edir. Fikrimizcə, dastanda “Xavərzəmin”sözü Türküstan, Orta Asiya mənasında işlədilmişdir və əsərdə cərəyan edən hadisələr bu bölgədə VIII əsrdə gedən, qanlı döyüşlərlə müşayiət olunan islamlaşma ilə səsləşməkdədir. Akademik V.V.Bartoldun dediyi kimi, ərəb xilafətinin VIII əsrin əvvəllərində Türküstana yürüşləri və bölgənin müsəlmanlaşdırılması buranı siyasi cəhətdən Ön Asiya ilə birləşdirdi. Bölgənin fəthində ən vacib hərbi hadisə 712-ci ildə Xorasanın mərkəzi olan Səmərqəndi tutmuş Qüteybə ibn Müslimin yürüşləri olmuşdur. Ərəblərin 751-ci ildə Talas vadisində Çin ordusuna qələbə çalması yerli əhalinin islam və ya Çin mədəniyyətinə məxsus olacağı məsələsini islamın xeyrinə həll etdi (6.s.118). Qeyd edək ki, əlyazma və çap nüsxələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında, o cümlədən, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan bu abidənin dili əski Azərbaycan türkcəsinə aid söz və ifadələrlə zəngindir.

Tədqiqatçılar “Xavərnəmə” dastanının qədim olduğunu, Şərq folkloru və ədəbiyyatından götürüldüyünü, sonradan Azərbaycanda milliləşdiyini göstərmişlər (1.s.159). Bu fikirlə razılaşmaqla bərabər qeyd etmək istərdik ki, əsərin Azərbaycan dastanı kimi formalaşması da kifayət qədər əski zamanlara aiddir. Türkiyə alimi Necati Dəmir “Xavərnəmə”də olduğu kimi, islam dininin yayılmasından, Həzrət Əlinin bu yolda qəhrəmanlıqlarından bəhs edən “Əli cəngləri” mövzusunda yazılmış dini-qəhrəmanlıq dastanı barədə yazır: “Hazreti-Ali cenkleri”, muhtemelen, Anadoluda ilk türkce eserlerden biri, belki de ilkidir. 13 ve ya 14 yüzyılda kaleme alındığı tahmin edilmektedir”(7,s.10). Bu məntiqdən çıxış etdikdə dilinin qədimliyini nəzərə alaraq haqqında danışdığımız “Xavərnəmə”nin də təxminən XIII-XIV əsrlərdə yarandığını ehtimal edə bilərik. Əsərdə hadisələrin məkanı Mədinə və Məkkədən başlayaraq Şərqdə-İran, Qaf (Qafqaz) və Türküstanda cərəyan edir.

Əsərdə əhvalatlar belə başlayır ki, bir neçə gün Səd Vəqqası səhabələri arasında görməyən Məhəmməd Peyğəmbər narahatlığını bildirir. Səhabələri Səd Vəqqasın qızı Dilfiruzla Qum qəbiləsinə getdiyini söyləyirlər. Onlar kəndlərinə getdikləri zaman yolda quldurlar tərəfindən tutulurlar. Bu zaman Həzrət Əlinin oğlu Əbdül-Möhsün şikarə çıxarkən azır və təsadüfən Dilfiruzun tutulub saxlandığı yerə, çəsmənin üstünə gəlib çıxır.

Xavərzəmin padşahı Xavəranın Yəmənin sultanına göndərdiyi elçisi qayıdıb gələrkən Mədinə səhrasında Hz.Əlinin Üqab adlı atını tutub aparır. İkinci atı Döldül isə qaçıb evə gəlir və qapıda kişnəyir. Qapıya çıxan Hz.Fatimə atın belə kişnəməsini pis hal kimi qəbul edir. Bu zaman bir ərəb zənci Üqabın və Qənbərin oğurlanması xəbərini gətirir. Hz.Əli qılıncı Zülfüqara qurşanıb, Döldülə minir. Səd Vəqqas, Əbdül-Möhsün, Qənbər və Üqabı xilas etməyə gedir. O, uzun yol getdikdən sonra büt-pərəstlər diyarı olan Xavər vilayətini fəth edir və başda vilayətin padşahı Xavəran olmaqla buranın bütün əhalisini müsəlman edir. Bundan sonra Hz.Əli Xavəran şahın qardaşı Zinhar Xavəri və onun hakim olduğu Əxzərzəmin vilayətinin büt-pərəst əhalisini müsəlman edir. Hz.Əli Səd Vəqqası, qızı Dilfiruzu, öz xidmətçisi Qənbəri, oğlu Əbdül-Möhsünü axtararkən müxtəlif mifik surətlərlə-ifritlər, divlər və pərilərlə rastlaşır. “Qübbeyi-miqnatis” deyilən sehrli, əlçatmaz zirvələrə qalxır, burada tilsimli polad sandığı, ifriti, divi Zülfüqarla məhv edir. Hz.Əli Billuri-əzəm dağına qalxıb burada div və pərilər şahı Şəddatla döyüşür, onu Zülfüqarı ilə iki para edir. O, qızıl balığa minib dənizi keçir və divlərin əlindən cəvahir sandığı alır. Peyğəmbərin tapşırığı ilə mərmər sandıqdan qeyri-adi əmmaməni və qurşağı götürür və Zinhar-Xavərə verir. Onun dəniz kənarında gözətçi qoyduğu Səd Vəqqası və islam qoşununu, Şahənşahın oğlunu və əsgərləri əsir edib aparırlar. Hz.Əli Qənbərlə və Xoca Ömər bələdçiliyi ilə Turan şahının üzərinə gedirlər. Turan şahının sarayı dəniz sahilində yerləşir. Hz.Əli, Xoca Ömər və Qənbər elçi sifətilə şahlığa daxil olur və onlarla döyüşürlər. Uzun mübarizədən sonra Turan şahı əhalisi ilə məğlub olub, islamı qəbul edir. Bundan sonra Hz.Əli silahdaşları ilə birlikdə əldə etdiyi qənimətləri də götürüb Məhəmməd Peyğəmbərin hüzuruna gedirlər, onların yolunu səbrsizliklə gözləyən Məhəmməd peyğəmbər Hz.Əlinin, Səd Vəqqasın, Malik Əjdərin, Əbül-Möhsünün, Xoca Ömər sağ-salamat qayıtdıqlarına sevinir, onların qəzavətlərini alqışlayır.

Göründüyü kimi, real tarixi şəxsiyyətlərlə mifik, qəhrəmanların iştirak etdiyi, müxtəlif möcüzəli, əfsanəvi, sehrli əhvalatların baş verdiyi əsərdə dini-qəhrəmanlıq dastanlarının özəl xüsusiyyətləri bariz surətdə görünməkdədir: əsərin qəhrəmanları böyük maneələri aşaraq, qüvvətli düşmənlər üzərində qələbə çalaraq hər yerdə islamı yayırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Kitabi-Battal Qazi”də də eyni səciyyəvi xüsusiyyətləri müşahidə edirik. Ş.Cəmşidov haqlı olaraq “Xavərnəmə”də Azərbaycan xalq dastanlarına məxsus bir sıra motiv və surətlərin olduğunu göstərmişdir: “Dini məzmunu malik olan bu əsərin bizim üçün tədqiqat əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsərdə Azərbaycan xalq dastanlarının bir çoxları ilə bədii-tarixi və sənətkarlıq əlaqələri, motivləri vardır. Hətta bəzi dastanlarda və yazılı dastan abidələrimizdə iştirak edən əfsanəvi və mifoloji obrazlara burada da təsadüf edirik. “Qəhrəmannamə”, “Seyfəlmülük” kimi dastan abidələrimizdə iştirak edən qədim şahlara, divlərə, pərilərə, cadulara eyni adları ilə “Xavərnəmə”də rast gəlirik”(1,s.154).

Dastanda Hz.Əlinin başçılığı ilə islam qoşunları atəşpərəst, büt-pərəst və xristianların, eyni zamanda, çoxsaylı mifik surətlərin müqavimətini qıraraq Şərqi vilayətlərini fəth edir və yerli əhalini islamlaşdırırlar. Bu müharibələrdə bir sıra ölkələrin şahları, sərkərdələri, əfsanəvi qəhrəmanları onlara qarşı mübarizəyə qalxır, lakin məğlub olurlar. Əsasən Azərbaycan dastanlarına, nağıllarına məxsus xüsusiyyəti burada da görürük: Qarşı duran, düşmən tərəf güclü, məkrli, hiyləgər göstərilir ki, müsbət qəhrəmanların daha güclü, əzəmətli, ağıllı, tədbirli olması qabarıq nəzərə çatdırılsın. Məsələn, dastanın bir yerində əsas düşmən surət Xavəran on min nəfərlik qoşunu birdən Hz. Əlinin üzərinə göndərir. Hz. Əlinin digər düşmənləri Xavəranın qardaşı Şahənşah və əmisi, Baxtər hakimi şah Ənqadır. Əbdül-Möhsün Ənqanı döyüşdə məğlub edir. Aq adlı qəddar və güclü düşmən əlli minlik kafir qoşunu ilə Hz.Əli və Əbdül-Möhsünə qarşı döyüşür. Əbdül-Möhsünün bir zərbəsindən Aq padşah iki para olur. Müsəlmanlar qırx min əsgərin önündə gedən Atil cazunu da məğlub edirlər. Müsəlmanlara qarşı duranlardan biri xristian olan Turan şahdır. Onun sarayı iki hasarlı qalanın əhatəsində, qala usə dənizin içindədir. Çox çətinlikdə olsa da məğlub edilən Turan ölkəsinin əhalisi ilə islamı qəbul edir. Dastanda Turan şah və ordusu ilə Hz.Əli, Xoca Ömər, Qənbər, Əbdül-Möhsün, Malik Əjdər və Səd Vəqqasın döyüş səhnələri ətraflı təsvir olunmuşdur.

Mərquş, Hilal, Təriq div, Maşay div, Xərmay div, Dübəd div, Səttar pəri kimi mifik surətlər müsəlmanların qəddar düşməni kimi təsvir olunurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, “Xavərnəmə”dəki müsəlmanlara düşmən olan pərilər digər dastanlarda, məsələn, “Kitabi-Battal Qazi”də müsbət surət kimi təqdim olunurlar. “Qəhrəmannamə”, “Seyfəlmülük” kimi yazılı dastan abidələrimizdə iştirak edən şahlara, divlərə, pərilərə, cadulara eyni adları ilə “Xavərnəmə”də rast gəlirik. “Seyfəlmülük” dastanında pərilər padşahı Şahbal pəri Bədiyyülcəmalın atası. “Qəhrəmannamə”də bir çox hadisələrin fəal iştirakçısıdır. Bu əsərdə əvvəlcə düşmən mövqeyində dayanan həmin surət sonra müsəlmanlarla dostlaşır. “Qəhrəmannamə”də Cəmşidin və Qəhrəmanın köməkçisinə cevrilir. “Xavərnəmə”də isə Şahbal pəri sahirlər padşahı kimi göstərilir, tam mənfi mövqedə dayanan, müsəlmanların düşməni kimi təqdim edilir. Burada onun sahirləri islam qoşununa qarşı müharibəyə başlayır və onlar Əbdül-Möcəmi məğlub edirlər. Əbdül-

Möcəm ağır yaralanıb döyüş meydanında qalır. Malik Əjdər əks-hücum edir. O, əlində bir əjdəha, altında başqa bir əjdəha olan sahirlə döyüşə girir, sahiri kəməmindən tutub havaya qaldırır və Hz.Əlinin hüsurunda yerə çırpır. Əli Zülfüqarla onu öldürür. Şahbal şahın qoşunları məğlub olur, özünü isə iki para edib öldürürlər.

“Xavərnamə”də pərilərdən sonra iştirak edən ikinci mifik qüvvələr divlərdir. Divlərin zahiri görünüşü çox əcaib və qorxuludur. Bu əcaib məxluqların görünüşünün müsəlmanları dəhşətə gətirməsi dastanda sənətkarlıqla verilmişdir. Dastanın bir yerində divlərin nəfəsinin tüstüsü dumanə bənzədilir: “Nagəh dəniz yüzündə bir zülmat peyda oldu. “Əcəba, nə əlamətdir? Yoxsa tumanmıdır ki, dəryadan çıxır?-deyü söyləşir, dururkən məgər bu zülmat bu zaman divlər, ifritlər nəfəslərinin dütnü imiş. Pəs yaqın gəldükdə məlunlar gəmiyə uşdilər. Möminlərin canı başlarına siçradı. Məlunların hər birinin qamətləri minarəyə bənzər, qara zişt məlunlar həman dişləri ağarır, fil xortumu uzun dişləri var. Yaqın gəlicək tütün gəmiyi qapladı. Tütün ardınca ağuzlarından alov-alov atəşlər saçdilər. Gəmi içi atəş doldı”(8,s.213). Göründüyü kimi, əsərdə divlərin bədheybət obrazı məharətlə yaradılmışdır. Divlərin bu qorxulu zahiri görünüşdə, tükənməz gücə malik verilməsi həm də onlara qələbə çalacaq müsəlmanların qüdrətini nümayiş etdirmək üçündür. M.H.Təhmasibin göstərdiyinə görə, divlər əvvəllər, zərdüştilikdən öncə xeyir qüvvə hesab edilmiş, sonradan şər qüvvəyə çevrilmişlər: “Div daha qədimlərdə Günəşlə əlaqədar qəbilə məbudu kimi təqdis edilmiş, zərdüştilik rəsmi din olaraq qəbul edildikdən sonra isə şər Allahı Əhrimənin köməkçisi kimi zülmətlə əlaqələndirilmişdir”(9,s.11). Dastanda ifrit və cadular da müsəlmanlara qarşı duran əsas şər qüvvələrdəndir. Onların istifadə etdikləri texniki, mexaniki vasitələri, müasir robotlara bənzəyən qurğuları çağdaş elmin nailiyyətləri ilə müqayisə edən Ş.Cəmşidov yazır: “Ən maraqlı məsələ bu mifik qüvvələrin bəzən maddi-texniki vasitələrdən istifadə etməsidir. Tilsim bu texnikanın hərəkətverici qüvvəsi, onu hərəkətə gətirən elmi açardır. Lövhələrdə yazılmış xüsusi təlimatla açılan tilsimlər, hərəkətə gələn mexanizmlər-dəmir qurğular çarxlar, heykəllər istər-istəməz bugünkü mədəni dünyanın əldə etdiyi elmi nailiyyətlərdən olan mexaniki aparatları, düymə ilə işləyən qurğuları və robotları yada salır” (1,s.147). Lakin bütün deyilənlərə baxmayaraq müfik obrazlar, divlər, pərilər, ifritlər, cadular Hz. Əlinin və silahdaşlarının misilsiz qüvvəsi qarşısında aciz qalırlar. Hz.Əlinin özünün elcisi sifətilə Turan şahın yanına gəlməsi səhnəsi bu baxımdan maraq doğurur. Şahın vəziri deyir: “Şaha, bir padşahın elcisi bu təbəqədə olub böylə heybətli və şücaətli ola, ana görə qiyas eylən kim, kəndusi nə dərəcədə ola və dəxi eşidüriz ki, yanında bəhlivanları var imiş kim, neçə kərə divi-ifritlər ilə cəng eyləmişdir”(8,s.223). Bundan sonra Hz.Əlinin div və pərilər üzərində çaldığı qələbələr sadalanır.: “Ələlxusus qəleyi-Səmaniyyədə Şah Kamkarı öldürən ifrit divi bulad sanduğı ilə iki parə eyliyə və neçə-neçə bəhlivanlar bunun əlində həlak olmuşdur. Bunlardan qeyri Billuri-əzəm tağinə çıxub Tariq divi və pərilər sultanı Şəttat pəriyi həlak idən Əli degilmüdü? Dəxi Maşay div ki, Süleyman peyğəmbəri bənd etmişdi, xilas idüb dininə döndərən Əli degilmidür və Xərmay divi neçə divlər ilə həlak eyliyə Əli degilmidür?” (8.s.223).

Mifik sürətlərlə zəngin olan dini-qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Kitabi-Battal Qazi”dir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonra meydana çıxan, Kiçik Asiyada-

Anadoluda formalaşan bu ümumoguz dastanı “Kitabi-qəzavati-Battal Qazi”, “Kitabi-mənaqibi-qəzavati-Battal Qazi”, “Seyyid Battal Qazi”, “Battal Qazi” adları ilə də tanınır. Tədqiqatçılar tarixlə əfsanənin bir-birinə qarışdığı bu əsərin ilk dəfə XIII əsrdə yazıya köçürüldüyünü bildirirlər. Məzmununa, qəhrəmanlarının zahiri görünüşünə və qüvvəsinə, təsvir vasitələrinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud”u xatırladan bu əsərin əsasında Əməvilərin Bizans yürüşlərində müsəlman ordusuna başçılıq etmiş, ərəbcə “qəhrəman” demək olan “Battal” ləqəbli şəxsin islamı yaymaq uğrunda şücaətlə mübarizə aparması durur. Əsərin qısa məzmunu belədir: Məhəmməd peyğəmbərə Cəbrayıl əleyhissəlam məlumat verir ki, vəfatından 200 il sonra onun soyundan olan Cəfər adlı bir qəhrəman Rumu-Bizansı fəth edəcək, dünyada islamı yayacaqdır. Bundan başqa peyğəmbər öyrənir ki, həmin günləri onun səhabələrindən Əbdülvəhhab görəcəkdir. O, Əbdülvəhhabı çağırır Cəfərə məktubunu və salamını çatdırmağı tapşırır. Sonralar Battal Qazi kimi tanınacaq Cəfər Məhəmməd peyğəmbərin varisi, imam Həsənin törəmələrindəndir. O, Anadoluda, Malatyada məşhur bir sərkərdənin ailəsində dünyaya göz açmış, atası Mehri Babilin başçılıq etdiyi Rum qeysərinin ordusu ilə təkbaşına döyüşərkən şəhid olmuşdur. Battal Qazi “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarına məxsus qeyri-adi istedadla və əfsanəvi gücə malikdir. On üç yaşında ikən dörd kitabı xətm etmişdir. Atasının intiqamını almaq üçün düşmən üzərinə hücumla keçib qələbə çalır və Malatyaya dönür. Bu qələbəsinə görə “Battal” ləqəbini qazanır. Dastan real, tarixi şəxsiyyətlərlə bərabər qeyri-adi, mübaliğəli hadisələrlə, mifik surətlərlə zəngindir. Əlbəttə ki, bu xüsusiyyətlərinə görə “Kitabi-Battal Qazi” digər qəhrəmanlıq, dini-qəhrəmanlıq dastanlarımıza bənzəyir. Dastanda mifik gücə malik cin, div, pəri və sehrkarlarla mübarizə aparmalı olan Battal Qazi və müsəlmanların hər dəfə yenilməz gücə və iradəyə, ağıla malik olduqları sübut olunur. Əsərin baş Qəhrəmanı Battal Qazinin qeyri-adiliyini göstərən cəhətlər yuxuda Məhəmməd Peyğəmbəri görməsi, yəni qiyabi şəkildə onunla əlaqə saxlaması, Xızır peyğəmbərlə birgə hərəkət etməsi, pərilərlə dostluq etməsi, vəhşi heyvanların ona xidmət etməsidir. Onun güc və qüvvəsi ilə ağılı və savadı, lazım gəldikdə hiyləgərliyi bir-birini tamamlayır. Battal Qazi tez-tez Qaf dağına qalxır, Hindistana gedir, bir göz qırpımında ağlagəlməz uzaq yerlərə səfərlər edir. Düşməni Qeysər onu “şahi-cəhənnəm” quyusuna salır, salamat çıxır. Əqba zəhər verir, ölmür. Təryun oda atır, yanmır. Göründüyü kimi, Battal Qazi adi bir qəhrəman deyildir, mifik gücə malikdir. Bu yenilməz islam qəhrəmanı müqəddəslər tərəfindən himayə olunur, Allahın qüdrəti, peyğəmbərlərin möcuzatı və digər qüvvələrin yardımı ilə o, bütün təhlükəli vəziyyətlərdən sağ çıxır.

Qeyd etdiyimiz kimi, dastanda Battal Qazi pərilərlə dostluq edir. Burada bu islam qəhrəmanının yanına gəlib müsəlmanların tərəfində olduqlarını bildirən pərilərin zahiri görünüşlərinin təsviri maraqlıdır. Pərilər qoşunla göydən uçaraq gəlirlər, onların başçısı uzun saqqallı, yaşıl donlu bir pəridir: “Bir azdan sonra Seyyid gördi gög yüzündə nəqqarələr döğüldi. Pəri ləşkəri cümləsi gəldilər. Qabaqlarında bir düzün saqqallı, yaşıl donlar geymiş bir pəri, ardında bixud ləşkəri gəlüb düşdilər. Sayübanlar, çadırlar qurdular. Ol pəri Seyyidin yanına gəlüb, əgilüb səlam verdi, didi:

-Necəsən? Zəhmətlər çəkdün. İnan Allaha, bu iqlimi ol kafirlərdən xilas eylədin” (10, s. 225). Buradan bəlli olur ki, qəhrəmanla dostluq edən pərilər müsəlmandırlar.

Dastandakı mifik qəhrəmanlardan caduların düşməyə qarşı əsas silahı oxuduqları əfsundur. Maraqlı doğuran cəhət odur ki, insanı məhv edə bilən əfsuna qarşı müsəlmanların güclü əks-tədbirləri var: Onlar oxuduqları peyğəmbər duasıyla caduların əfsunlarını zərərsizləşdirə bilirlər ki, bu, islamın gücünü, məğlubedilməzliyini bir daha nəzərə çarpdırır: “Bir cadu meydana girdi: Müsəlmanlardan bir kişi müqabil gəldi. Cadu əfsun oqudu, zahir eylədi, bir şişə atdı. Əbdülvəhhabın dörd yanı sel oldu. Didilər Əbdülvəhhab qərq oldu. Rəsul duasın oqudu. O sel nabud oldu, bir qılinc urdu, cadu iki parə oldu. Cadunun o bir qardaşı meydana girüb caduluq eylədi. Rəsul duasının bərəkətindən kar eyləmədi. Anı dəxi həlak eylədi” (10, s. 195). Dastanda Battal Qazinin divlə qarşıdurmasını da müşahidə edirik. İslam qəhrəmanı divin cadusunu qüvvədən salıb onu məhv etmək üçün Xızır peyğəmbərin verdiyi oxdan istifadə edir: “Div istədi ki, yerdən bir daş götürüb Seyyidə vursun, ol daşa yapışınca Seyyid Xızır peyğəmbərin bir okun çıxarıb divin gözinə urdu. Cadu yıxıldı, durunca Seyyid bir qılinc urdu, genə yığılub başı qabağına düşdü” (10, s. 206). Battal Qazinin bir divi öldürüb, insanları, o cümlədən, şişə çəkib, kabab edib yemək istədiyi iki qızı xilas etməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da Basatın Təpəgözü öldürüb Oğuzu xilas etməsinə bənzəyir: “Seyyid tiği-səxxakı əlinə aldı, didi:-Ey məlun, necə bunun kibi işlər edirsən? Vəqt gəldi şərünü müsəlmanlardan dəf edim. Didi: “Ey Battal, əlimdən can necə qurtaracaqsan?... Seyid bir qılinc qoltuğu altından elə urdu ki, iki əli həvayə parən oldu. Ləinin canı cəhənnəmə ismarladı. Seyyid ol qızların əllərini açdı. Qızlar Seyyidin ayağına düşdülər. Divin başın kəsdi” (10, s.208).

Mifik qəhrəmanlarla, möcüzəli, sehrli hadisələrlə zəngin olan dastanlardan biri də “Qəhrəmannamə”dir. Bundan əvvəl haqqında danışdığımız əsərlər kimi, qoşmalarla müşayiət olunmayan (məlum olduğu kimi, əksər qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımız nəsr hissəsi və qoşmalardan ibarətdir) bu dastan məzmunca milliləşdirilmiş qəhrəmanlıq dastanlarımızdandır, onu tam mənası ilə dini-qəhrəmanlıq dastan adlandırmaq olmaz. Lakin qeyd etmək istərdik ki, bu əsərin də müəyyən məqamlarında islam dinini yaymaq uğrunda mübarizə motivləri özünü aydın surətdə göstərməkdədir. Dastanı mifik hadisə və obrazların bollığına görə digər dastanlarımızdan fərqləndirən Ş.Cəmsidov yazır: “Qəhrəmannamə” özünün mifik xarakterilə şifahi xalq ədəbiyyatımızda böyük bir boşluğu doldurur” (1,s.136).

Əsərin qısa məzmunu belədir: İran səltənətinin hökmdarı Tamğac (Əhrasib), onun qardaşı isə Dağ Muraddır (Təhmürəsdır). Tamğacın Qəhtəran, Dağ Muradın isə Qəhrəman adlı oğlu var. Tamğac ölümündən öncə vəsiyyət edir ki, onun yerinə Xorasan sultanı Hüşəng hökmdar olsun. Qəhrəman 7 yaşında ikən Qaf dağındakı divlər onu oğurlayıb Heyhatiyyə səhrasında bəsləyirlər, at minməyi, qılinc oynatmağı, güləşməyi öyrədirlər. Divlərin məqsədi Qəhrəmanı insanlara qarşı bir qənim kimi yetişdirməkdən ibarətdir. Hüşəng taxta çıxdıqdan sonra işğal etdiyi İran-Turan ölkələrinin şahları Hindistana sığınırırlar və Hindistan rayini (padşahını) İran üzərinə hücumla təhrik edirlər. Bu xəbəri eşidən Hüşəng özü onlardan qabaq hücum etmək qərarına gəlir. Qüvvətli bir pəhləvan kimi yetişən Qəhrəman divlərdən uzaqlaşır. Hüşəngin qoşununa rast gəlir, tanımadığına görə onlara böyük ziyan vurur, çoxlu pəhləvanlarını öldürür. Əhvalatı bildikdən sonra çox peşiman olur. Hüşəng Qəhrəmanı qırx minlik qoşunun sərkərdəsi təyin edir. Vaxtı ilə divlər və cadular

əsirliyində, bir çox döyüşlərdə olmuş sərkərdə Gərdankəşan Qəhrəmanla dostlaşır, ona məsləhətlər verir. Səfərin səkkizinci günü qoşun Ümman dənizinə çatır. Dəryadan çıxan Üqabi-Bəhr adlı məxluq qoşuna hücum edib, 400 nəfəri həlak edir. Qəhrəman o heyvanı ram edir və özü üçün minik kimi istifadə edir. Qoşunlar Hindistana çatır. Müharibə başlayır. Hər iki tərəfdən çoxlu qəhrəmanlar həlak olur. Hindistan şahının qızı Sərvixuraman kişi geyimində təkbətək döyüşdüyü Qəhrəmana vurulur. Onun xahişi ilə ağır döyüşlərdən sonra tərəflər sülhə gəlirlər. Huşəng Hindistan rayını yenidən öz vəzifəsinə təyin edir. Bundan sonra mifik, əfsanəvi hadisələr başlayır. Gülüstani-İrəm bağının padşahı Şahbal pəri Huşəngə çatacaq məktubu pərilər vasitəsilə Gərdankəşana verir. Məktubda müsəlman olan Şahbal pəri bildirir ki, Kuhi-Qəmər sultanı Əkval div hücum edib, onun 40 göz 100 min pərisini məğlub edib, arvadı Qəmərruxu və oğlu Bəhram Cəbəlini əsir aparmışdır. Huşəng Qəhrəman, Qəhtəran və Gərdənkəşani qoşunları ilə əsirləri xilas etməyə göndərir. Qəhrəmanqil pərilərin belində uçaraq Mühit dəryasını keçib yeddi divin hakimiyyəti altında olan Heyhat səhrasının sərhəddinə, Möhkət dağına çatırlar. Yeyib-içib yatırırlar. Qəhrəman isə ətrafı gəzməyə çıxır, bir qülləyə girir, burada müxtəlif mifik surətlərlə mübarizə aparmalı olur, təlimat xarakterli yazıları oxuduqdan sonra tilsimləri qırır, möcüzəli silahlar əldə edir. O, bu silahlarla yerin altına, quyuya enir, möcüzəli gürzün işığı ilə üç gün yol gedir, Əkval divin atası Şəbansəri öldürür, Gülruxu, Rayı, Cəbəli-Kəbiri, arvadını və 12 divi azad edir. Səfərdən qayıdan Qəhrəman görür ki, Əkval div bir neçə min divlə Şahbal pərinin qalasını ələ keçirməkdədir. Qəhrəman 12 qollu Əkvalı məğlub edir. Əkval əsirləri də götürüb Cami-Cahanara qalasına, qardaşı Əttarin yanına gedir. Qəhrəman həmin yerə gedib səksən min divlə Əkvalı öldürür, lakin onun qardaşı Əttar əsirləri də götürüb Bəhri-Mühit dəryası içindəki Kuhi-Qəməre qaçır. Qəhrəman müxtəlif çətinliklərdən keçib Əttarı öldürür, əsirləri xilas edir. Xilas edilənlər içində Qəmərrux, pərilər, Şahbalın iki qardaşı da var. Əkvalın və Əttarin xəzinələrindən ən qiymətli daş-qaşları götürüb Gülüstani-İrəmə gəlirlər. Huşəng Qəhrəmanla Sərvixuramana ulu toy edir. Huşəng bütün məğlub padşahları öz ölkələrinə buraxır, Qəhrəmanı öz yerinə şah təyin edib Məkkəyə ziyarətə gedir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsərdəki hadisələr real və mifik aləmdə cərəyan edir. Qəhrəman çox qüvvətli mifik surətlərə gücü və aqlı ilə qələbə çalır.

Mifik obrazlar əsasən divlər və pərilərdən ibarətdir. Şər qüvvələr içində ifrit və cadular da vardır. Divlər fiziki cəhətdən çox güclü, zahiri görünüşü eybəcər məxluqlar kimi göstərilir. Əkval padşahın atası belə təsvir olunur: “Başı ayı başına bənzər, qulaqları eşşək qulaqları kimi, pəncəsi aslan pəncəsi kimi, ayağı dəvə ayağına bənzər, gövdəsi pələng, hər bir gözü qalxan kimi dəyirmi, dişləri ağzından sağ və sol dışra gəlmiş sürüb söylədir bin qulac, dəpəsində bir şax var, ələ-qucağa sığmaz, atəş kimi par-par yanar” (11,8.120a). Kəyumərş şahın yazıb qoyduğu, Qəhrəmanın onun ölümündən sonra oxuduğu məktubda 12 divin xüsusiyyətləri barədə məlumat maraq doğurur. Yetmiş iki dil bilən, yetmiş iki surətə girə bilən Səhman adlı divin atası insandır. Rəd adlı div böyük bir şəhəri bir yerdən götürüb istədiyi yerə qoya bilər.(11,s.98). Divlər insanlara məğlub olarlarsa, onların hər bir əmrini yerinə yetirirlər. Qocalmış dişli divlər ifrit adlanır. Pərilərin məskəni Gülüstani-İrəm bağdır. Padşahları insanların dostu olan Şahbal pəridir. Əsərdə

pərilər müsəlmandırlar. Digər mifik qüvvələr olan caduların məkanı yanan dağdır. Onların içində müsəlmanların dostları da, düşmənləri də vardır.

Dastanda Qəhrəmanla döyüşən əjdahanın zahiri görünüşü belə təsvir olunur: "Bir əjdəha günbəd kimi baş götürüb, gülxən dəmi kimi gözlərin açıb, ağzından odlar saçıb, on iki pəncəsin yerə vurmuş, qışquruq gəlir"(11, s.111). Maraqlıdır ki, əjdəha ilə döyüşən Qəhrəmanın ən əsas silahlarından biri Koroğluda olduğu kimi onun nərəsidir. Qeyd etdiyimiz kimi, dini-qəhrəmanlıq dastanlarının "Koroğlu" ilə müqayisəsi böyük maraq kəsb edir. Məlumdur ki, Koroğlu nərəsinin, Misri qılıncının gücü və Qırat, Dürat adlı iki atının köməyi ilə qələbə çalır. Qəhrəmanın da nərəsindən başqa Qəmğən adlı divlərin düzəldib bağışladığı qılıncı var. O məğlub etdiyi altı ayaqlı bin əjdahadan at kimi istifadə edir. "Xavərnamə"də Həzrət Əlinin Zülfüqar adlı qılıncı, Döldül və Üqab adlı iki atı və düşmənləri dəhşətə gətirən nərəsi vardır. "Kitabi-Battal Qazi"də Battal Qazinin Aşqar adlı atı, qılıncı, nərəsi vardır. Göründüyü kimi, nəzərdən keçirilən dastanlarda baş qəhrəmanlara mübarizələrində yardım edən vasitələr, demək olar ki eynidir. Bu vasitələr qəhrəmanların qeyri-adi, mifik gücünün ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Dastanda Mürği-fərmanbər adlı əfsanəvi quş da əzəməti ilə diqqəti cəlb edir. O, həm də insanlarla danışır, ərəb dilini bilir. Ş.Cəmşidov bu quşu Simurqla eyniləşdirir. (1,s.149). Əsərdə Mürği-fərmanbər belə təsvir edilir: "İki qanadı göy üzün tamam tutmuş. Amma elə qışqırlayıv gəlir kim, nərrə divlər dözməz"(11, s.112).

Əsərdə əfsanəvi surətlər, hadisələr bir-birini əvəz edir. Məsələn, sehrli qülləyə daxil olan Qəhrəman ilana çevrilən, gümüş pul qusan gümüş heykəli, tabutdan qalxıb hücum edən müqəvvanı məhv edir və.s.

Azərbaycan dini-qəhrəmanlıq dastanlarını nəzərdən keçirdikdə görürük ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dən başqa milliləşdirilmiş olan bu əsərlərdə tarixi hadisələrlə mifik-əfsanəvi hadisələr bir-birini əvəz edir. Bir mifik obrazı eyni adla bir neçə dastanda görmək olar. Buradakı bəzi tarixi şəxsiyyətlər, məsələn, Həzrət Əli, mifik obrazlar kimi qeyri-adi qüvvəyə malikdirlər. Əfsanəvi surətlərin bəziləri müsəlmandırlar və ya sonradan islamı qəbul edirlər. Dastanların baş qəhrəmanları bu mifik surətlərə yalnız gücü ilə deyil, həm də əqli, dərrakəsi ilə qələbə çalırlar. Bundan başqa, dastanlarda bir sıra ortaq əfsanəvi məkanların (məsələn, Gülüstanı-İrəm bağı) olduğunu da görürük. Tədqiqatçı Məhərrəm Cəfərli haqlı olaraq göstərir ki, dastanlarımızda mifik sujet və obrazlar mövcuddur və onları mətnin içində bərpa etmək mümkündür: "Mifin strukturunun dastan strukturunda özünəməxsus şəkildə yaşaması miflərin həm də dastan mətnindən bərpa etməyin mümkünlüyünü göstərir. Mif struktur layları şəklində dastan strukturunun müxtəlif qatlarında "yaşayır". Onu sujetdən, sujetin elementlərindən, motivlərdən, epizodlardan bütöv kompozisiyadan və.s. bərpa etmək mümkündür" (12, s.114). Nəzərdən keçirdiyimiz dini-qəhrəmanlıq dastanlarında mifik obraz və sujetlər o qədər üst qatdadır ki, onlar barədə fikir söyləmək o qədər də böyük çətinliyə səbəb olmur.

Ədəbiyyat :

1. Cəmşidov Ş. Azərbaycan yazılı dastan abidələrinin tədqiqi. - Bakı : Nurlan, 2002.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. - Bakı : Öndər nəşriyyatı, 2004.
3. Dədə Qorqud Kitabı : Ensiklopedik lüğət.- Bakı : Öndər nəşriyyatı, 2004.
4. Almukhambet Zhanat. Türk epos kahramanlarının mifoloji (mitik) belirtileri.
5. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər). – Bakı : Elm, 1972.
6. Бартольд В.В.Сочинения. Т.2. Ч.1. – М.: Изд. вост.лит., 1963.
7. Demir Necati, Dursun Mehmet. Hazreti-Ali Cenkləri. C.I. - Ankara: Erdem, 2006.
8. Xavərnamə (Dini-tarixi-qəhrəmanlıq dastanı) / nəşrə hazır. və müqəddimə müəll.: Aybəniz Rəhimova. - Bakı: Elm və təhsil ,2017.
9. Təhmasib M.H. Müqəddimə / Azərbaycan nağılları. - Bakı, 1959.
10. Kitabı-Battal Qazi / tərt. və ön söz. müəll.: Aybəniz Rəhimova. - Bakı:Nurlan, 2009.
11. Qəhrəmannamə. Əlyazma. ƏYİ. Şifr: B-1506/3131.
12. Cəfərli M. Dastan və mif.- Bakı : Elm,2001.

Aybəniz Rəhimova

МИФИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РЕЛИГИОЗНО-ГЕРОИЧЕСКИХ ДАСТАНАХ

Резюме

В азербайджанских героических и религиозно-героических дастанах широко распространены мифические сюжеты, мотивы и образы. В «Китаби-Дедэ Горгид» Басат убивает одноглазого циклона-Тепегеза, мать которого является пери. В религиозно-героических дастанах мы встречаем таких мифических героев, как дивы, пери, ифриты, джаду, чудовища и т.д. Положительные герои дастанов Али, Баттал Гази и др. одерживают победу над мифическими образами благодаря своей силе и уму.

Aybeniz Rahimova

**MYTHICAL IMAGES IN AZERBAIJANI
RELIGIOUS-HEROIC DASTANS**

Summary

In the Azerbaijani heroic and religious-heroic dastans, mythical subjects, motifs and images are widely spread. In the Kitabı-Dede Gorgid Basat kills a one-eyed cyclone-Tepegeza, whose mother is peri. In religious and heroic dastans, we meet such mythical heroes as div, peri, ifrit, jadu, monsters, etc. The positive heroes of the dastans Ali, Battal Ghazi and others win over the mythical images due to their strength and intelligence.